

A BIZÁNCI NEMESSÉG SZÜLETÉSE

ENGEL PÁL

A bizánci birodalom társadalmi rendjét a Komnenosok korától kezdve (1081—1185) feudálisnak szoktuk nevezni, azon az alapon, hogy ezidőtájt válik uralkodóvá vagy legalábbis jelentőssé a magán nagybirtok a birodalom társadalmi és politikai életében.¹ Ennek megfelelően az államvezetés is végérvényesen a nagybirtokos nemesség kezébe kerül, amely lassanként mintegy kaszttá alakul és századokon át lényegében változatlan összetételben termeli újra önmagát, akárcsak európai megfelelői.² Kialakulásának és hatalomra jutásának története azonban párhuzam nélkül áll a történelemben. Európában a feudalizmus virágkorát olyan időszak előzte meg, amely kedvezően hatott a születésen alapuló kiváltságok létrejöttére, s amelyben a nemesség kialakulása — úgy mondhatnók — természetes folyamat volt. Ebbe az irányba hatott a természetes gazdálkodás általános rendszere, az ennek megfelelő primitív és decentralizált királyi birtokszervezet, és számos egyéb tényező. Bizánc azonban egészen a XI. századig a keleti fejlődés útján járt, és csak akkor tért le erről, amidőn a Balkán meghódításával és Kisázsia elvesztésével a birodalom súlypontja lassan Európába tolódott át. Így a bizánci nemesség a keleti despotizmus rendszerében született meg, olyan feltételek között, amelyek mindenképpen gátolták fejlődésében.

A bizánci államot a XI. századig rendkívül erős centralizáció és fejlettség — szinte túlfejlettség — bürokratikus apparátus jellemezte. Anyagi erőforrásai akkori viszonylatban csaknem kimeríthetetlenek voltak: a lakosság zömét az államnak adózó „szabad” parasztság alkotta, a mezőgazdasági termelésből eredő terméktöbbletet ily módon túlnyomórészt maga az állam sajátította el. Ebből következik, hogy mind a politikai hatalom, mind a vagyon azok kezében összpontosult, akik az államappa-

¹ A bizánci feudalizmusról és a bizánci nagybirtok jellegéről folyó vitában egy későbbi tanulmányunk során szándékozunk állást foglalni. Ehhez mintegy előtanulmányként, inkább adalékként szánjuk a következő oldalakat.

² Tanulmányunkban a „nemesség” fogalmát egyelőre abban az értelemben használjuk, ahogyan az a bizánci kor saját szóhasználatából rekonstruálható, tehát olyan réteget értünk alatta, amelynek gazdasági és politikai szerepét *származása és örökletes nagybirtoka* határozta meg. E réteg azonban sohasem vált *renddé*, kiváltságait nem rögzítették, hanem csupán a gyakorlatban — mintegy a földbirtok folyományaként — tartották számon.

rátust irányították, azaz az udvarban csoportosuló hivatali arisztokrácia kezében. Ennek összetételét azonban elsődlegesen nem a származás, hanem a császárok akarata, olykor pillanatnyi szeszélye határozta meg, akik trónjuk biztonsága érdekében szívesen vették igénybe olyan társadalmi elemek szolgálatait, amelyek a leginkább ártalmatlanoknak tűntek. Ennek a politikának tudható be pl. az eunuchok, libertinusok vagy alacsony származású kegyencek gyakori szereplése és nagy befolyása. A hivatalnoki rend egyedeinek társadalmi helyzetét az udvari ranghierarchia szabályozta, amelyben a címek — császári kinevezés alapján — élethosszig szóltak. A származásnak elvben semmi jelentősége nem volt. A gyakorlatban szülői vagy rokoni támogatás gyorsíthatta ugyan az udvari előmenetelt, de sohasem tette magától értetődővé.³ Ezek az irányelvek természetesen kedvezőtlenek voltak a születési nemesség kialakulása szempontjából. Emellett azonban a belpolitikai viszonyok állandó labilitása is érezte hatását. A VII—IX. század folyamán egymást érték a palotaforradalmak, összeesküvések, fegyveres felkelések, gyakran nem is eredménytelenül. Kudarc esetén szigorú megtorlás következett, ami egyet jelentett a vezetőréteg megtizedelésével, a győzelmet viszont a kormány szinte teljes kicserélődése követte. Érthető, ha az udvart a szüntelen gyanakvás, bizonytalanság és késhegyig menő hatalmi harc légköre ülte meg, s a politikai süllyesztőben felváltva tűntek el tétova hadvezérek, túlhatalmas hivatalnokok, avagy feleslegesen gazdag udvaroncok. Mindez együtt adja meg a bizánci történelem annyira jellegzetes komor alapszínét, mely e név — Bizánc — hallatán ma is elsőnek idéződik fel.

Mégis, mint a későbbiek mutatják, már ekkoriban végbe kellett menniük bizonyos lassú mennyiségi változásoknak az uralkodóosztály szerkezetében. Ezek egy későbbi időpontban — a X. század táján — minőségi változást idéztek elő. A VIII. századra azonban túl kevés forrásunk van ahhoz, hogy e folyamat kezdeti szakaszában tisztán lássunk. Talán némi eredményre mégis juthatunk a szerintünk egyedül lehetséges úton: a csekély *névanyag* módszeres átvizsgálásával, és a későbbi korból ismert családnevek első nyomainak felderítésével.

A korabizánci korban még a római típusú névadás volt divatban, ez azonban a VI. században lassan feledésbe merült, fő eleme, a *nomen gentilicium* eltűnt, a *cognomen* pedig etnikai megjelölések és ragadványnevek váltották fel. Ez utóbbiak alapja valamely testi vagy lelki tulajdonság, születési hely, foglalkozás vagy egyéb, tehát megfelel az ilyen természetű névadás általános gyakorlatának.⁴ Azonban óvakodnunk kell

³ A bizánci hivatalnok-arisztokrácia szerkezetéről és a bizánci állam egyes keleti vonásairól részletesebben ld. előző tanulmányomat: Állam és uralkodó osztály a IX-XI. századi Bizáncban = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 2 (1964) 213-223. l.

⁴ Vö. L. Bréhier: *La civilisation byzantine*. Paris, 1950. 6. 1.; a családnevek eredetéről és etimológiájáról ezenkívül: H. Moritz: *Die Zunamen bei den byzantinischen Historikern und Chronisten*. 1-2. Teil. Landshut, 1897-1898. (Programm

attól, hogy ezekben már családneveket lássunk. A ragadványnévnek eredetileg csak megkülönböztető jellege van, általában nem is öröklődik (bár a tendencia kétségkívül ez), csupán személyre szól, és ezt az esetlegességét legtöbbször jelzi is valamiféle kopula (pl. „az úgynevezett”, „... melléknevű”). Hivatalos használatára sokáig nem kerül sor, a hivatalnokok elég nagy számban fennmaradt pecsétjein egészen a X—XI. századig legtöbbször csak *praenomen* találunk. Ilyen körülmények között be kell érni az elbeszélő források szolgáltatta gyér adatokkal, és ezekből kell megpróbálnunk rekonstruálni azokat a változásokat, amelyek a bizánci uralkodó osztály szerkezetében a IX. század táján végbementek.

Legfeltűnőbb talán a névanyag teljes kicserélődése. A VIII. században szereplő mintegy harminc *cognomen* (egyetlen kivétellel) eltűnik a történelemből, helyüket 800 után újak foglalják el, egyre gyakrabban olyan nevek, amelyekkel Bizánc későbbi történelmében gyakran találkozunk.⁵ Másszóval: feltűnnek a főnemesi dinasztiák ősei. Ezzel egyidőben, talán valamivel később, fontos változások észlelhetők a krónikák szóhasználatában is. Azokban a szövegekben, amelyek Bíborban-született Konstantin (913—959) korából maradtak ránk és a IX. század eseményeiről szólnak, új fogalmak jelennek meg. Az egyik a *nemzetség* (*γένος*, *γενεά*), amely hosszú idő után ekkor kerül ismét forgalomba, és a kialakulóban levő „nemesi” családok megjelölésére szolgál. Hogy tulajdonképpen mikortól kezdve, azt nehéz meghatározni. Theophanes folytatója (*Theophanes continuatus*) kezdettől fogva gyakorta él vele, első ízben akkor, midőn felhívja a figyelmet I. Mihály császár (811—813) eredetére, aki, úgymond, „*Rhangabe nemzetségéből származott*.”⁶ Hasonlóan megtaláljuk a szintén X. századi Genesisnál is: „*Jóannés, a tekintélyesek közül való férfit, ... a Hexabuliosok nemzetségéből*”;⁷ Theodosios patriarcha, „*a Melissénos nemzetségből való Michaél patrikios fia*”⁸ stb. Megfelelő szövegkritikai kiadások hiányában nehéz lenne eldönteni, hogy e későbbi szerzők a felsorolt esetekben egykorú forrás szóhasználatát követték-e, vagy saját korukat vetítették vissza százötven évvel korábbra. Az utóbbi feltevés mellett szól az a körülmény, hogy a IX. század elején író Theophanesnél és Nikephoros patriarchánál, sőt a néhány évtizeddel

des K. humanistischen Gymnasiums für das Schuljahr...) Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Moravcsik Gyula professzor úrnak, aki ezt a ritka művet szíves volt rendelkezésemre bocsátani.

⁵ Vö. G. Ostrogorsky: *Geschichte des byzantinischen Staates* 3. Aufl. München, 1963. 165. l. 3. jegyz. „Das Auftauchen von Zunamen ist ein Niederschlag des Aufkommens von Magnatengeschlechtern in Byzanz, deren älteste — wie die Melissenoi — schon um die Mitte des 8. Jahrhunderts erscheinen.”

⁶ Theophanes Continuatus. Ed. I. Bekker. Bonnae, 1838. (A továbbiakban: Theoph. Cont.) 11. l.

⁷ Genesisius, ed. C. Lachmann. (In vol.: Theophylacti Simocattae Historiarum libri octo.) Bonnae, 1834. 5. l.

⁸ Genesisius 11. l.

későbbi Georgios Monachosnál sem találkozunk semmiféle származást illető megjegyzéssel.

Ugyanebben az időben kerül vissza a krónikások szótárába az *εὐγένεια*, a „nemesi születés, nemesség” fogalma. A X. század írói, szemben elődeikkel, fontosnak tartják immár közölni, hogy valaki „nem jelentéktelen atyától” született, „nem valami ismeretlen, hanem nagyon is nemes törzsből sarjadt”, hogy „nem akármilyen nyomorult, hanem nemes születésű és tekintélyes”, vagy — igen jellemző módon — hogy „nem holmi jövevény vagy idegen, hanem bennszülött és a városok e királynéjának sarja...”.⁹ Ez utóbbi nyilvánvaló célzás az idegen eredetű elemek nagy szerepére.¹⁰ Mindezek a jelzők és szóvirágok később szinte sztereotíp formulákká kövesednek, és a krónikások bőségesen osztogatják őket mindama hőseiknek, akiknek fényét növelni kívánják. A nemesi származás szerves részévé válik a bizánci udvari világ ideológiai szótárának.

Joggal beszélhetünk tehát az uralkodó osztály szerkezetének megváltozásáról. A nemzetség és nemesi születés fogalmának megjelenése nyilvánvalóan feltételezi egy olyan társadalmi réteg meglétét, amelyre a fogalmakat alkalmazni lehetett, és logikusnak látszik az a következtetés is, hogy ennek a rétegnek a kialakulása sem történt sokkal korábban.¹¹ Valóban a legősibb bizánci főnemesi családok eredete sem követhető távolabbra a VIII. század második felénél. A Melissénosok első ismert őse, Michael anatólikoni stratégos 765 táján élt.¹² A Sklérosok valószínűleg attól a Leontól származnak, aki I. Mihály (811—813) idején Peloponnésos tartomány élén állt.¹³ Theophilos császár (829—842) rokonságából másik két neves család sarjadt: veje Alexios a Mosele (és talán a Krénítés) nemzetség őse lett,¹⁴ egyik sógorától Petronas magistrostól pedig a Komatérosok eredtek.¹⁵ Petronassal egyidőben, a IX. század közepén szerepel Theoktistos peloponnésosi stratégos, minden valószínűség szerint a

⁹ Theoph. Cont. 426., 154., 215. l.

¹⁰ Vö. Engel i. m. 220. l.

¹¹ Érdekes, hogy ennek ellenére történtek kísérletek, hogy bebizonyítsák a későrómai és bizánci nemesség genealógiai kapcsolatát; vö. R. Guiland: A propos d'un texte de Michel Psellos = *Byzantinoslavica* 21 (1960) 34., valamint G. Buckler: A sixth century Byzantine = *Byzantion* 6 (1931) 405-410. Egyébként az egyetlen — sajnos teljesen elhibázott — tanulmányt a bizánci nemességről szintén R. Guilandnak köszönhetjük: La noblesse de race à Byzance = *Byzantinoslavica* 9 (1947—1948) 307. kk. 1.

¹² Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, 1. vol. Leipzig, 1883. 440, 445. l. Vö. fent az 5. jegyzetet.

¹³ Du Cange után, vö. A. F. Gfrörer: Byzantinische Geschichte. 2. Bd. Graz, 1873. 491. l.

¹⁴ Theoph. Cont. 107.

¹⁵ Petronasról: Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Kiad. és ford. Moravcsik Gyula, Bp., 1950. (A továbbiakban: De adm. imp.) 42. c. 25, 51; Theoph. Cont. 123, 184; Genesisius 97. Feltűnő, hogy Petronas fivére, Bardas caesar és ennek fiai nem viselték a Kamatéros nevet. A családról vö. V. Laurent: Un sceau inédit du protonotaire Basile Kamatéros. = *Byzantion* 6 (1931) 261 kk. —

Bryenniosok őse.¹⁶ Végül 867 után, már a makedóniai dinasztia alatt tűnik fel a Phokas,¹⁷ Argyros,¹⁸ Botaneiatés,¹⁹ Dukas,²⁰ Maleinos²¹ nemzetségek és egy sor másodrangú főúri család neve a forrásokban. A továbbiakban még számos újabb eredetű család zárkózik fel melléjük, de ez semmiben sem módosítja azt a tényt, hogy a születési arisztokrácia törzsgárdája a X. század elejére már elfoglalta helyét a bizánci társadalomban.

Az első nemesi familiák megjelenésétől azonban még hosszú út volt hátra a nemesség osztályá szerveződéséig, hiszen ennek gazdasági feltételei csak csíráikban voltak meg. Az új arisztokrácia a régi típusú hivatalnokrendből emelkedett fel, az udvarban szerzett tekintélyt és vagyont, ott volt leginkább módja, hogy ezt tovább gyarapítsa a császári kegy megtartása útján. A jó származást lassan kezdték becsülni, az őseket számolni, de csak akkor, ha vagyon is állt mögötte. A nemes tehát akarva-akaratlanul követte az állami hivatalnok vagy inkább az udvaronc régóta megszokott életformáját, harcolt az udvari címek és méltóságok elnyeréséért, és ezzel együtt osztozott e pályának minden előnyén és hátrányán. Ekkoriban még a vagyonszerzésnek is ez volt az útja. A főméltóságok fizetés gyanánt évente hatalmas összegű illetményekben részesültek, a fennmaradt adatok szerint 5—48 aranyfont közötti értékben.²² (48 aranyfont = 3456 nomisma azaz bizánci solidus = kb. 15 1/2 kg 22 karátos arany). Ismeretlen mennyiségű, de bizonyára hasonló nagyságrendű összegek kerültek kiosztásra évente a szenátus tagjai, azaz az udvari arisztokrácia felső rétegének tagjai között is.²³ Feltehető, hogy az ilyen jellegű jövedelmek mellett a magánföldbirtokból származó bevételek eleinte kevésbé voltak jelentősek.

A nagybirtok, amely a birodalom életében egészen a IX. századig jelentéktelen szerepet játszott, az első makedóniai császárok alatt indul gyors fejlődésnek.²⁴ Bizonyára összefügg ezzel a jelenséggel I. Basileios

¹⁶ De adm. imp. 50. c. 10. Schlumberger azonosítja vele Bryennios spathariost, Dalmácia stratégosát, akitől egy IX. századi pecsét maradt fenn. (G. Schlumberger: Sigillographie de l'Empire byzantin. Paris, 1884. 205. l.) Dalmácia themát azonban csak 867 után alapították, vö. Ostrogorsky i. m. 196. l.

¹⁷ Theoph. Cont. 312. Vö. még Georgius Cedrenus, ed. I. Bekker. 2. vol. Bonnae, 1839. (A továbbiakban: Cedr. II.) 354. l.

¹⁸ Theoph. Cont. 368, 374. (eszerint talán még III. Mihály alatt).

¹⁹ Eltekintve Buckler fentemlített hipotézisétől, (vö. 11. jegyz.), első adatunk egy IX. századra datálható pecsét Andreas Botaneiatés anthypatos és spatharios nevével: Schlumberger i. m. 438. l.

²⁰ Theoph. Cont. 369 kk.

²¹ Ld. bővebben alább.

²² Constantini Porphyrogeniti De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo. Ed. J. J. Reiske. Bonnae, 1829. 696. l.; Liudprandi Antapodosis. Ed. G. H. Pertz. MGHSS in-fol. 3. tom. Hannoverae, 1839. 339. l. (VI. 10).

²³ Valamikor húsvét táján, talán nagycsütörtökön: Cedr. II. 368, 505, 614. (Liudprand leírása szerint Virágvasárnap előtti héten.) Talán ezzel hozható kapcsolatba Theoph. Cont. 241. helye is. Vö. még F. Miklosich — J. Müller: Acta et diplomata Graeca medii aevi. 5. vol. Vindobonae, 1887. 1. l.

²⁴ Nem bocsátkozhatunk itt az erről folyó régi vita taglalásába. Vö. pl. újab-

(867—886) és különösen Bölcs Leó (886—912) politikája, akik észreveték a kialakuló nemességben rejlő társadalmi erőt, és megpróbálták saját újszülött dinasztiajuk támaszává tenni. Erre mutat legalább is Bölcs Leó néhány rendelkezése, aki pl. *Taktikáiban* kifejezetten azt ajánlotta, hogy a csapategységek élére a leginkább módosakat és nemes származásúakat nevezzék ki,²⁵ ezenkívül jelentősen megkönnyítette a birtokvásárlást a nagyok számára különböző régebbi törvények eltörlésével ill. módosításával.²⁶ Jogos tehát feltételeznünk, hogy a nemesség anyagi gyarapodását birtokadományozásokkal is elősegítette, bár erre közvetlen bizonyítékunk nincsen. Azt ellenben tudjuk, milyen következményekre vezetett ez a rövidlátó politika néhány évtizeddel utóbb. A hibák azonban ekkor már jóvátehetetleneknek bizonyultak.

A nemességnek mindenképpen érdeke volt, hogy óriási készpénzbevételeit teaurálás helyett ingatlanvásárlásra fordítsa. A földbirtok sokkal ellenállóbb volt az idők viharaival szemben, emellett lehetőséget nyújtott bizonyos fokú függetlenedésre az udvartól, amire korábban alig volt mód. A X. században megjelenik a bizánci nagyok új típusa, aki immár nem Konstantinápolyban, hanem vidéki birtokán tartja rezidenciáját, és elsődleges célja ennek megfelelően nem a politikai pálya, hanem a nehezen megszerzett és nehezen megtartott családi dominium növelése és bevételeinek fokozása. Tulajdonképpen ekkor megy végbe a *nemesség osztályvá válásának folyamata*. Az uralkodó osztály lassanként két táborra szakad: az udvari hivatalnok-arisztokráciára, amelyik továbbra is kitart a despotizmus rendszere mellett, és a kisázsiai mágnások csoportjára, amelynek törekvései viszont éppen a despotizmus gazdasági alapját, a szabad paraszti közösségeket bomlasztják.

A nemesség, amelyet a makedón császárok kedvező állásfoglalása és különösen Bölcs Leó idevágó intézkedései rászabadítottak a faluközösségi földekre, félelmetes gyorsasággal építette ki pozícióit a tartományokban a központi hatalom rovására. Tíz évvel Leó halála után az udvar kénytelen volt figyelni ezekre a változásokra, amelyek a birodalom politikai rendjét is felborulással fenyegették. 922 áprilisában a nemrég trónra került Romanos Lakapenos császár rendeletet bocsátott ki azzal a bevallott céllal, hogy e veszélyes fejleményeknek elejét vegye. „*A hatalmasoknak pedig megtiltjuk, hogy a továbbiakban örökbefogadás útján, egyszerű, ajándék vagy elhalálozás ürügyén, örökség gyanánt vagy csupán haszonélvezetre, avagy mintegy holmi segítségadás vagy támogatás címén elvegyenek valamit a szegényebektől...*”²⁷ Ezzel a törvénnyel indult

ban A. P. Kazsdan: *Derevnja i gorod v Vizantii IX-X. vv.* Moszkva, 1960. 61. kk. l. irodalommal.

²⁵ Leonis imperatoris *Tactica*, ed. R. Vári. 1. tom. Bp., 1917. 50. l. (IV. 3)

²⁶ C. E. Zachariae a Lingenthal: *Jus Graeco-Romanum*. 3. pars. Lipsiae, 1857. (A továbbiakban: *Jus III.*) 180, 220. l. Vö. P. Lemerle: *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance. Les sources et les problèmes.*—*Revue Historique* 219 (1958) 268.

²⁷ *Jus III.* 240. Lemerle i. m. 266. l. kétségei e novella valóságát illetően egyelőre nem fogadhatók el.

meg a központi hatalom és a nemesség száz éven át tartó harca a földbirtok újrafelosztásáért, a X. századi Bizánc legfontosabb társadalmi problémájának megoldásáért. Romanos és utódai rendeletek sorával próbálták megállítani a feudalizmus előretörését, újból és újból kihirdették, sőt megszilárdították korábbi határozataikat, mind súlyosabb megtorlást helyeztek kilátásba a törvények megszegőinek, végső fokon azonban eredmény nélkül. A nagybirtok terjeszkedése minden erőfeszítésük ellenére folytatódott.

Az agrártörvényhozás sikertelenségének okát abban szokás keresni, hogy a hivatali gépezet, amely hivatva lett volna a rendelkezések végrehajtására, alkalmatlan volt erre a feladatra, minthogy a főméltóságok maguk is érdekelve voltak a földbirtokszerzésben.²⁸ Ez részben kétségtelenül igaz. A X. század császárai nem folytattak következetes politikát, mert miközben egymás után bocsátották ki nagybirtok-ellenes rendeleteiket, nem tudtak vagy nem akartak szakítani magával a nemességgel. Ellenkezőleg továbbra is igénybe vették szolgálatait a politikai életben, s a feudális erők teljes visszaszorítása helyett igyekeztek az ellenük folyó harcot gazdasági térre korlátozni és egyedül adminisztratív eszközökkel megvívni. Ugyanakkor azonban azt is fel kell tételeznünk, hogy a császári hatalom mögött ott sorakozott a régi típusú udvari arisztokrácia, amely teljes súlyával támogatta ezt az új agrártörvényhozást. Csakis így képzelhető el, hogy ez a politika egy évszázadon keresztül tartható volt, és nem roppant össze a nemesség nyomása alatt.

A küzdelem első szakasza tehát ellentmondások jegyében folyt. Az ellentétes pólusok körül csak ekkor van kialakulóban a két tábor, és el kell telnie néhány évtizednek, amíg mindegyik fél tisztán látja majd saját érdekeit, és ennek megfelelően cselekszik. A X. század első felének politikai eseményeiben ezek az érdekek még nem figyelhetők meg. Romanos Lakapenos alatt a főnemesség képviselői talán valamelyest visszaszorultak a vezető pozíciókból, de túlzás lenne azt állítani, hogy a császár bukását a mágnáscsaládok összefogása okozta. Csupán annyi figyelhető meg, hogy utóda, VII. Konstantin alatt egyes nemzetségek, így a Phokasok, ismét nagyobb befolyáshoz jutottak. Egyébként azonban továbbra is az udvari arisztokrácia maradt uralmon. Egyik forrásunk szerint Konstantin *„közömbös volt a méltóságok betöltése tekintetében, s nem akarta, hogy ez a születés adta jogon ... történjék, amint ez ille nék ily nagyszerű birodalomhoz, hanem az arra vetődőre bízta a hatalmat, kormányzóságot és központit egyaránt, nem törődve azzal, hogy ily módon mindenféle jött-ment és megvetett elemek jutnak a legnagyobb állami funkciók birtokába ...*²⁹ Fia II. Romanos állítólag leváltotta atyja embereit és a nemesekkel kormányzott,³⁰ de ez nem gátolta abban, hogy teljhatalmú miniszterévé egy Bringas nevű eunuchot válasszon. Romanos

²⁸ Ostrogorsky i. m. 229. l.

²⁹ Cedr. II. 225 l.

³⁰ Theoph. Cont. 471. l.

halála után a hadsereg vezetői félreállították az útból Bringast, és egy hatalmas kisázsiai főurat, Nikephoros Phokast emelték a trónra. A főnemesség exponensének uralma azonban mégsem jelentett lényeges belpolitikai fordulatot. A korábbi kritikus rendelkezések érvényben maradtak, és Phokas maga is erélyesen lépett fel az állam érdekeinek védelmében.³¹ Amikor túlzott takarékoságból már a szenátus évi illetményeit is megnyírbálta, és a népszerűtlenné vált uralkodót összeesküvők gyilkolták meg, holttestén keresztül ismét egy főnemes, az örmény Tzimiskés lépett a trónra, a trónváltás azonban ezúttal sem lépte túl egy szokványos palotaforradalom kereteit és horderejét. Tzimiskés, bár szívből megvetette az eunuchokat, nem tudott meglenni értékes szolgálataik nélkül. Büszke volt származására³² és annak idején egyik fő mozgatója a Bringas elleni felkelésnek. „*Furcsának és elviselhetetlennek látszik számomra — mondta akkoriban — hogy egy nyomorult herélt, aki a paphlagoniai pusztaságból tévedt ide a kormányba, vezesse a rómaiak stratégiáit és rángassa őket az orruknál fogva erre-arra, akár a rabszolgákat.*”³³ Erzelmei később sem változtak meg. Kevéssel halála előtt keleti hadjáratáról visszatéréseben Kilikián vonult keresztül és látván az arra elterülő gazdag uradalmakat és falvakat, birtokosukat tudakolta kíséretétől. Midőn arról értesült, hogy mindez miniszteréé Basileios eunuché, s hogy e területet csak nemrégiben hódították vissza a szaracénoktól, állítólag felsóhajtott: „*Szörnyűség, hogy költjük az állam pénzét, a római seregek pusztulnak, a császárok idegenben küszködnek, s amit ily kinnal és fáradsággal szerzünk, abból egy eunuchnak léssen birtoka.*”³⁴ A tények azonban meghazudtolják a történetet. Basileios befolyása továbbra sem csökkent, Tzimiskés maga is elhalmozta adományokkal, és halálakor őt hagyta a kormány élén fiatal utódja, II. Basileios mellett.

Alig foglalta el trónját az új uralkodó, már is szembe kellett néznie egy olyan mozgalommal, amelyenre másfél évszázad óta nem volt példa. Bardas Skleros, egyike a leghatalmasabb anatóliai főuraknak, Tzimiskés diadalmas hadvezére, a keleti határok közelében császárrá kiáltotta ki magát, és seregeivel megindult a főváros felé. A makedóniai dinasztia történetében első ízben fordult elő, hogy a legitim uralkodó hatalmát nyílt lázadás tette vitássá. Skleros a központi kormány által ellene küldött csapatokat egymás után verte szét, és nemsokára már magát a fővárost veszélyeztette. Az udvar kénytelen volt végül igénybe venni, két rossz közül a kisebbiket választva, egy száműzetésben élő nagyúrnak a hadvezéri szolgálatait és tekintélyét. Az új csillag Nikephoros Phokas császár unokaöccse volt, akit szintén Bardasnak hívtak, akárcsak ellen-

³¹ Cedr. II. 368. 1.

³² Romanos Lakapenos neves hadvezérének Ioannés Kurkuasnak volt az unokaöccse: Cedr. II. 318. Vö. R. Grousset: Histoire de l'Arménie des origines à 1071. Paris, 1947. 475. 1.

³³ Leo Diaconus, ed. C. B. Høse. Bonnae, 1828. 40. 1.

³⁴ Cedr. II. 414. k.

felét. Eleinte ő sem bírt a bitorlóval, de a második nagy ütközet meghozta a döntést; Skleros a bagdadi udvarnál keresett menedéket, hívei szétszóródtak. Phokas azonban csak rövid ideig élvezhette győzelme gyümölcsseit. Mihamar ismét mellőzni kezdték, és befolyása egyre csökkent, annak ellenére, hogy érdemei elismeréséül még mindig a birodalom legmagasabb katonai rangját viselte. 986-ban azonban nem vették be a meginduló bulgáriai hadjárat vezérkarába, s ezzel betelt a mérték. Phokas is Skleros útjára lépett, felvette a bíbort és hadat üzent a törvényes kormányznak. Az új felkelésben epizódszerepet kapott Skleros, a Bagdadból előkerült régi trónkövetelő is. Skleros először külön úton akart járni, azután megegyezett Phokassal (aki egyébként sógora volt) a birodalom felosztásában. Századok óta először merült fel ez a gondolat, de megvalósítására nem került sor, mert Phokas úgy látszik nem akart igazában senkivel sem osztozni, és kevéssel az egyezés után elzáratta partnerét. Másfél évvel a felkelés kezdete után már a Hellespontos partján készülődött az átkelésre, és II. Basileios trónját ezúttal csak orosz segédcsapatok érkezése és jó adag szerencse mentette meg.³⁵

Kézenfekvő a feltevés, hogy a két Bardas háborúját a despotikus rendszer első válságtünetének tekintsük. Mindkét mozgalom Kisázsziából indult el, a feudális dominiumok hazájából, mindkettő élén a leghatalmasabb mágnáscsaládok tagja állott, és támogatta őket — forrásunk szavaival — „a többi keleti *dynastés is*”.³⁶ A XI században író Psellos számára nem is kétséges már, hogy e harcokban a katonai (*στρατιωτικόν*) és a fővárosi (*πολιτικόν*) párt ellentéte fejeződött ki.³⁷ Szerinte Phokas úgy tört a trónra, hogy „megszerezte magának az akkori leghatalmasabb nemzetségek támogatását”.³⁸ Amikor azonban Psellos pártokról beszél, saját kora kialakult fogalmaival dolgozik, amelyeket, meglehetősen, a két Bardas idején nem használtak még. Talán filozófus-elméje felismerte a X. század végi polgárháborúkban saját kora társadalmi ellentéteinek gyökereit, és a szembenálló feleket ellátta a megfelelő elnevezésekkel. Ami a lényegét illeti, bizonyára igaza is volt. A két Bardas mozgalmában minden valószínűség szerint a feudális nemesség első fegyveres megmozdulásait kell látnunk. E megmozdulások azonban még többé-kevésbé ösztönösek voltak, és aligha lehetett határozott programjuk, az uralkodó és a kormány leváltásán kívül.

A polgárháborúk győztese, II. Basileios (976—1025), egy nagy korszak utolsó nagy császára és talán legzordabb egyénisége, a nemességgel szemben ugyanolyan kérlelhetetlen szívóssággal juttatta érvényre az állam

³⁵ A két Bardas felkeléséről: Cedr. II. 416—433; 438—446 l.; Yahya d'Antioche ed. I. Kratchkovsky et A. Vasiliev. *Patrologia Orientalis*. 23. tom. Paris, 1932. 371—399. l. Bardas Skleros mozgalmáról ezenkívül: Leo Diaconus 169. kk. l.

³⁶ Cedr. II. 436. l.

³⁷ Michel Psellos: *Chronographie*. Ed. E. Renault. 1—2. tome. Paris, 1926—1928. I. 3. k. Vö. ugyanitt Sklerosról: „... az egész katonai párt helyeselte szándékát...”

³⁸ Psellos I. 7. l.

érdekeit, mint amilyen könyörtelenül a bolgárok pacifikálását hajtotta végre. Több évtized negatív tapasztalatai után még mindig megvalósíthatónak vélte a nagybirtok visszaszorítását, sőt 996-ban kiadott híres novellájának rendelkezései összes elődeiét felülmúlták következetességükben. 1002-ben ezeket egy további törvénnyel toldotta meg, amely a fizetéseképtelen parasztok adóterhét a szomszédos nagybirtokosokra hárította át.³⁹ Sajnos, adatok híján nehéz lemérni Basileios politikájának tényleges eredményeit. Visszaszorítania a feudalizálódást aligha sikerülhetett, ideig-óráig megállítania talán igen. Az viszont kétségtelen, hogy uralmát a továbbiakban nem háborgatták elégedetlen főurak lázongásai, annak ellenére, hogy egyre nyíltabban lépett fel ellenük.

Körülbelül erre a korra befejezettnek vehető a születési arisztokrácia osztályá szerveződése, aminek jegyében telt el a X. század. Bár csak elszórt adatok állnak rendelkezésünkre a korabeli nagybirtokokról, mégis kétségtelen, hogy a korábbi szórt birtokot ekkorra hatalmas egybefüggő dominiumok váltják fel. A legtekintélyesebb főnemesi dinasztiák, óriási vagyonukra támaszkodva, gyakran hegemoniára tesznek szert az egyes tartományokban, magánhadsereget tartanak, és kisebbfajta háborúkat vívnak egymás ellen, ha nem is Basileios életében, de közvetlenül halála után.⁴⁰ Egyes családok kezén egyszerre több ilyen birtokkomplexum is egyesülhet. A kisázsiai oligarchia jellegzetes figurája pl. Eustathios Maleinos, akit csupán azért említünk külön, mert a többinél egy kissé többet tudni felőle. Családja egyike volt a legelőkelőbbeknek. Őse, szintén Eustathios, Bölcs Leó idejében élt, „a patríkiosok között nagy nevet szerzett és kormányzói tisztségekben felette jeleskedett”⁴¹ Valószínűleg ő vetette meg a családi vagyon alapjait is. Fia Eudokimos még parvenünek számíthatott; egy másik parvenünek, Adralestosnak a leányát vette nőül, és talán ezen a réven került rokonságba Romanos Lakapenos császárral.⁴² Eudokimos lánya már a hatalmas Bardas caesarhoz, Nikephoros császár atyjához ment feleségül,⁴³ és bátyjai együtt emelkedtek a Phokasokkal, különösen Konstantinos, aki hosszú időn át Kappadókia stratégosa volt.⁴⁴ Ez utóbbinak volt a fia a legelőszőr említett Eustathios, II. Basileios korának kiemelkedő alakja.⁴⁵ Szerepét nemcsak származása és rokoni kapcsolata, hanem vagyona is indokoltá tették. Egy X. századi

³⁹ Cedr. II. 456. l.

⁴⁰ Cedr. II. 481 k.

⁴¹ Vie de S. Michel Maléinos, ed. L. Petit.—*Revue de l'Orient Chrétien* 7(1902) 550. (A továbbiakban: Petit.)

⁴² Petit 550. k. Adralestos a scholák domestikosa volt néhány hónapig I. Romanos alatt, 921-ben halt meg: Theoph. Cont. 450. Vö. S. Runciman: *The emperor Romanos Lecapenus and his reign*. Cambridge, 1963. 66, 69. l. (Itt tévesen Adralestes néven. A helyes névforma Petitnél.)

⁴³ Petit 551, vö. Cedr. II. 376.

⁴⁴ Petit 551, vö. Theop. Cont. 479.

⁴⁵ Hogy Eustathios atyja Konstantinos volt, arról a 996. évi novella scholionjából értesülünk: Jus III. 310, 24. jz.

arab utikalauz tanúsága szerint a Sangarios folyó vidékén 115 km hosszúságban terült el a *balâd ibn-al-Malâînî*, a Maleinosok „országa”,⁴⁶ s ennél talán még jelentékenyebbek voltak a család kappadókiai és charsianoni uradalmi, amelyeken maga Eustathios előszeretettel tartózkodott.⁴⁷

Ami politikai pályafutását illeti, bizonyára nem ő volt az egyetlen kisázsiai mágnás, aki Skleros felkelése idején még a konstantinápolyi udvar mellett foglalt állást. Mindenesetre Maleinos tántoríthatatlanul küzdött a bitorló ellen, mint Kilikia stratégosa és mint magánember egyaránt. Átmenetileg egész vagyonát is prédául kellett engednie, de ekkor sem tért le a császár hűségéről, és Kisáziában mindvégig legbiztosabb támasza maradt.⁴⁸ A lázadás elfojtása után azonban úgy látszik nem találta meg számításait, mert a második Bardas felkelésekor már ennek legelső hívei között látjuk viszont: a pártütők éppen az ő charsianoni palotájában választják meg Phokast ellencsászárrá.⁴⁹ Pártjának meghódítása után eleinte ugyan nem érte bántódás, de Basileios császár csak az alkalmas pillanatot várta, hogy túlhatalmas alattvalójával leszámoljon. 1000 tavaszán, midőn szíriai hadjáratából visszatérőben Kappadokián utazott keresztül, meglátogatta Maleinost, aki elég meggondolatlanul vendégül látta uralkodóját — egész seregével együtt. Basileios igazi kényúrhoz illően reagált erre. A jól sikerült vendégeskedés után magával vitte vagyonát fitogtató házigazdáját Konstantinápolyba, és többé nem engedte vissza. „Halála után pedig egész birtoka az államé lett.”⁵⁰

A Maleinosok példája jól illusztrálja egy tipikus főnemesi dinasztia karrierjét. Ilyen méretű vagyonok a X. század végén már nem mentek ritkaságszámba, így pl. a Phokasok, Sklérosok, Dukasok, Moselek, az újabb eredetű családok közül a Burtzések, Dalassénosok, Komnénosok stb. gazdagsága aligha vagy csak kevéssel maradt a Maleinosoké mö-

⁴⁶ E. Honigmann: Un itinéraire arabe à travers le Pont. *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 4(1936) 261—271. A kérdéses hely értelmezéséhez vö. Yahya d'Antioche 373: (Burtzés) „se fortifia dans une des places fortes de sa province des Anatoliques”. A fordítás nem látszik szerencsésnek, mert Burtzés ekkoriban nem Anatolikon, hanem Antiochia kormányzója volt, vö. Yahya d'Antioche 372 és Cedr. II. 417. Ezért az idézett helyen a „fő baládihi an-Nátulig” kitétel inkább Burtzés családi birtokaival hozható kapcsolatba, Honigmann fordításának megfelelően. Vö. Cedr. II. 622. l.

⁴⁷ Kappadokiában: Cedr. II. 448, Yahya d'Antioche 373; Charsianonban: Cedr. II. 438. l.

⁴⁸ Cedr. II. 421, 429; Yahya d'Antioche 372 k.

⁴⁹ Cedr. II. 438. Bár tudjuk, hogy Maleinos Bardas Phokas unokatestvére volt, mégsem lenne indokolt egyedül ennek a rokoni viszonynak betudni Maleinos pártváltoztatását.

⁵⁰ Cedr. II. 448. Az epizódot Yahya nem említi, de a helyes időpont az ő adatai alapján következtethető ki. Basileios 999 decemberében fejezte be szíriai hadjáratát; félévvel később innen, Kilikiából vonult északra, hogy átvegye Dávid kuropalati örökségét. Maleinos elfogatása bizonyára ekkor, a császár kilikiai tartózkodása idején történt s nem Grúziából való visszatértekor. Skylitzes felcseréli az események menetét, nyilvánvalóan tévesen.

gött.⁵¹ Lassanként átalakult a nemesség életmódja is. A X. század első felében még az udvar a politikai élet feltétlen és egyedüli központja, a nagyokat ártalmatlanná tételük végett vidéki javaikra számúzik.⁵² II. Basileios korára a nagyok jobbára már a tartományokban, saját birtokaikon élnek, s csak alkalmanként jelennek meg a fővárosban. Néhány évtized alatt teljesen megfordult a világ. A nemesség „emancipálódása” jól lemérhető Maleinos ismertetett példáján: a császár akkor érzi magát biztonságban tőle, ha maga mellett tudja.

II. Basileios minden jel szerint világosan látta azt, amit elődei még nem: hogy az udvartól függetlenné vált arisztokrácia pusztá létével veszélyezteti a császári hatalom hegemoniáját, a despotizmus rendjének fennállását. Törvényhozása ennek megfelelően már nem általában a nagybirtok, hanem kifejezetten a legnagyobb mágnáscsaládok ellen irányult. Jellemző erre a 996. évi novellához fűzött kommentárja. A novellában egyebek közt eltörölte elődeinek azt a rendelkezését, amely biztosította volt a nagyok jogtalan birtokszerzéseinek elévülését negyven év eltelté után. „... *Ugyanis a hatalmasok gyermekei, elvértetvén tőlük a negyven éves elévülésből eredő védelem, elvesztik azt az összeharácsolt örökséget, amelyet atyáiktól kaptak, és szegénységre, sőt végső nyomorba jutnak...*”⁵³ Nem voltak ezek üres szavak. A császár maga dicsekszik el, mint taszította romlásba az egykor hatalmas Mosele család leszármazottait, s láttuk azt is, hogyan járt el Eustathios Maleinossal szemben. Mindezen cselekedetei csak első pillantásra tűnnek elszigetelt akcióknak; valójában egységes és határozott program részeit alkották. Basileios minden eszközzel arra törekedett, hogy a főnemességet megfosssa gazdasági és politikai jelentőségétől. Psellos szavai szerint „a kiemelkedő családokat letörve és a többiekkel egyenlővé téve nagy könnyelműséggel tette kockára hatalmát, és válogatott gárdát szervezvé maga körül oly férfiakból, kik sem elméjükkel, sem származásukkal nem tűntek ki, s nem is nevelték őket ilyen pályára, ezekre bízta a császári ügyvitelt és az államtitkokba is beavatta őket.”⁵⁴ Másszóval: Basileios tudatosan visszafért a despotizmus legszélsőségesebb kormányzati módszereihez, amelyeket VIII—IX. századi elődei csupán ösztönösen és jóval kevésbé következetesen alkalmaztak.

⁵¹ Phokasok: elsősorban Kappadókiában (Theoph. Cont. 394; Cedr. II. 494; vö. még Yahya d'Antioche 427.) birtokosok. A Sklerosok talán Anatólikonban (a XI. században mindenesetre: Cedr. II. 547), 989 után Bardas Skleros megkapja Raban tartomány adóját is (Yahya d'Antioche 427.). A Dukas-család paphlagóniai birtokait ismerjük (Theoph. Cont. 385), a Moseleknek Philomélion táján volt hatalmas uradalmuk (Jus III. 312, 48. jegyz.). A Burtzésekről ld. az 53. jegyzetet; a Dalassénosok 1028 körül Armeniakon themában birtokosok (Cedr. II. 484), az Argyrosok Charsianonban (Theoph. Cont. 374), később Anatólikonban (Cedr. II. 622) stb.

⁵² Vö. Engel i. m. 218. l.

⁵³ Jus III. 312, 48. jegyz.

⁵⁴ Psellos I. 18. l.

Halálakor megfélemlített, de hatalmas birodalmat hagyott hátra. A dunai határt négyszáz év után ismét bizánci őrsemek figyelték, és Keleten sem volt olyan hatalom, amely a császársággal mérkőzhetett volna. Utódaira maradt az a feladat, hogy ezt a pompás örökséget kifelé töretlenül tartsák, befelé tovább építsék. Basileios azonban epigonok sora váltotta fel, akik rendszerint nélkülözték nagy elődjük kiváló uralkodói tulajdonságait, elsősorban pedig szívósságát. Ennek legelső jele a Basileios által követett belpolitikai irányvonal feladása volt. Az új császárok nem érezték magukban elég energiát ahhoz, hogy továbbra is szorgalmazzák a nagybirtok terjeszkedésének megállítását. Basileios egyetlen rendelkezését kivéve nem mentek el ugyan odáig, hogy a X. századi agrártörvényeket forma szerint is hatálytalanítsák, de a gyakorlatban teljesen figyelmen kívül hagyták valamennyit, és nem gördítettek többé akadályt a nemesség gazdasági erősödése elé. Ehelyett belenyugvással szemlélték, mint nyeli el a feudális nagybirtok a szabad paraszti közösségek maradványait, és mint szerez magának biztos gazdasági vezetőserepet. Egy tekintetben azonban ezek az epigonok következetesebbek voltak elődeiknél: az államvezetés *politikai* pozícióit — ellentétben a gazdaságiakkal — nem adták ki a kezükből, sőt egyre konokabban ragaszkodtak hozzájuk. Megbízható eunuchjaik révén továbbra is rendelkezni akartak a hadsereggel, a központi kormányhivatalokkal és a csökkenőben levő állami adókkal, vagyis fenn óhajtották tartani a despotizmus politikai szervezetét, amint azt Basileiostól örökül kapták. Ez eleinte sikerült is nekik, ámde a soron következő évtizedek hamarosan megmutatták, mennyire labilis az olyan kormányzási szisztéma, amely történelmi ellentmondásra épült. A despotikus rendszer hatalmi előnyeit csak ideig-óráig lehetett élvezni gazdasági alapjának, az állami földmonopóliumnak feladása után.

A nemességet valóban csak rövid időre elégítette ki a vagyonszerzés megkönnyítése. Mind terhesebbnek érezték az ellentétet gazdasági prosperitásuk és politikai jelentéktelenségük között, és már az 1030-as években találni jeleket arra, hogy a nagyok politikai igényeiket kezdik háttározott formába önteni. Legfontosabb tétele az új elméletnek, hogy az előkelő származás feljogosít az állam vezetésére, és a hivatalok elnyerésénél ez lehet az egyetlen lehetséges mérce. A nemesi érzelmű krónikás együttérzőn tolmácsolja egy kisázsiai főúr szavait, aki — elég merészen — magának az uralkodónak alacsony származását ócsárolja: „*Midőn oly számos és kiváló férfiú található fényes házakból és jeles nemzetségekből, alacsonysorsú és közönséges ember mindenki más elébe helyeztetik és despotává s császárrá kiáltatik ki.*”⁵⁵ A miniszterek kiválasztásának módjára is rengeteg a panasz. VIII. Konstantinos, Basileios öccse és utóda teljesen meghitt eunuchjainak befolyása alá került, minden kulcspozíciót velük töltött be, „*a származásuk, jellemük és tapasztalatuk alapján kiválókat pedig mellőzte.*”⁵⁶ IX. Konstantinos is számos vezető

⁵⁵ Cedr. II. 507. 1.

⁵⁶ Cedr. II. 480. 1.

emberét „az utcáról véletlenül a palotába vetődöttek” közül szemelte ki.⁵⁷ Még az udvaronc Psellos sem térhetett ki a nemesi ideológia hatása alól, pedig szédületes karrierjét egyáltalában nem származásának köszönhetette. Művébe mégis beleszótt egy rövid kitérőt a régi Athénról, hogy ennek kapcsán szomorú összehasonlítást tehessen. „Így kormányoztak tehát — írja — az athéniak s mindazon polisok, melyek az ő demokráciájukat utánozták; mi ezt a jót elvetettük és nem tiszteljük, és szó sem esik nemességről, hanem régóta megrontotta a szenátust is a véletlenszerű örökösödés, és polgárjogot nyer mindenki, aki csak akar. Egyébként sokakat találhatna az ember nálunk, akik a darócruhát a stoléval cserélték fel. Bizony, gyakran olyanok uralkodnak rajtunk, akiket a barbároktól vásároltunk, és a hatalmas seregeket nem Periklésekre, nem is Themistoklésekre, hanem a leghitványabb Spartakusokra bízák.”⁵⁸

Az ideológiai harcot mihamar nyomon követték a fegyveres összeütközések is. Igaz, az első nagyobb veszélyt az udvar szokásos bizalmatlansága és ügyetlen politikája idézte fel. Szerencsétlen gondolat volt leváltani egy rajongott hadvezért diadalmas hadjárata közepén. Georgios Maniakés, aki seregeit győzelemről győzelemre vezette Itáliában, korábban megjárta már a császári börtönöket, s visszarendelésének hírére nem vállalt újabb kockázatot, hanem kikiáltatta magát császárrá, és útra kelt a főváros felé. A Bulgária meghódítása óta megerősödött balkáni nemesség örömmel csatlakozott hozzá. Döntő csatában verte szét az utolsó ellene küldhető császári sereget, és IX. Konstantinos trónját csak az mentette meg, hogy Maniakés a harctéren ismeretlen eredetű nyíllövésnek esett áldozatul, s ennek láttán serege felbomlott.⁵⁹ Néhány évvel később már a kezdeményezés is a balkáni arisztokrácia köréből indult ki. A mozgalom élére egy örmény származású drinápolyi főnemes, Leon Tornikés állott, de részt vett benne Thrákia és Makedónia nemességének színe-java, a Glabasok, Batatzések és mások. Seregeik 1047 őszen már a főváros falait rohamozták. Ezúttal az ellencsászár határozatlansága jött az udvar segítségére, mert Tornikés a döntő pillanatban nem merte elrendelni az általános támadást, hanem visszavonta csapatait téli pihe-nőre. A kormány lélegzethez jutott és karácsonyra a felkelést sikerült elfojtani.⁶⁰

Maniakés és Tornikés kísérletei mindenesetre megingatták az udvart biztonsága tudatában. Legalábbis bizonyos jelek arra mutatnak, hogy kevéssel ezután valamiféle megegyezés jött létre a nemesség európai csoportjával, mely az utóbbinak bizonyos befolyást engedett az államügyek vezetésére, és ezzel együtt részeltette a hatalomban. Az ötvenes évek elején már saját tisztjeik vezérlete alatt harcolnak keleten a makedóniai

⁵⁷ Psellos II. 3. l.

⁵⁸ Psellos II. 35.

⁵⁹ Cedr. II. 547. kk.; Michaelis Attaliothae Historia, ed. I. Bekker. Bonnae, 1853. (A továbbiakban: Attal.) 18. k.; Psellos II. 3. kk. l.

⁶⁰ Cedr. II. 561—566; Attal. 22—30. Psellos II. 16. kk.

seregek és később, Konstantinápoly válságos pillanataiban ott találjuk a balkáni nagyokat az udvari párt soraiban.⁶¹ Ezzel a koalícióval IX. Konstantinos kormánya kikerülte a kétfrontos harc veszélyét, amely a balkáni felkelések óta állandóan kísértett, sőt értékes szövetségesre tett szert.

Szükség is volt szövetségesekre, mert a kisázsiai nagyok megmozdulása minden pillanatban várható volt. A kormány összetételében a mondotakon kívül nem történt változás az ötvenes években sem, és IX. Konstantinos utóda, az öreg Theodóra rövid uralkodása alatt virágkorát élte az eunuchok uralma.⁶² Midőn azonban 1056 augusztusában Theodóra csendben elhalálozott, a trón egyszerre a legimitás elvének védelme nélkül maradt, mert vele együtt sírba szállt a közel kétszáz éve uralkodó makedón dinasztia. Halálos ágyán kijelölt ugyan utódául egy idős hivatalnokot, de családja fényével nem tudta megajándékozni. VI. Mihály, az új uralkodó ügyetlen volt, és ezenfelül korlátolt is, a legkevésbé alkalmas arra, hogy a következő nehéz napokban a császárság hasznára lehessen. Theodórától örökölt eunuchjait elhalmozta kegyeivel, fenntartotta a balkáni urakkal kötött szövetséget, de a kisázsiai párt vezéreivel nem volt hajlandó alkudozni. 1057 húsvétkor szokás szerint összegyűltek Konstantinápolyban az ország nagyjai, köztük az ázsiai urak, élükön Komnénos Izsákkal és Katakálón Kekaumenossal.⁶³ Az uralkodótól méltóságokat és címeket követeltek maguk és híveik számára. Sorsdöntő pillanat volt. Mihály azonban hallani sem akart a politikai hatalom semmiféle megosztásáról, és hajlíthatatlan maradt, ellenben nyíltan kimutatta megvetését minden nemesi előkelőség iránt. Azt mondják, megdicsérte Kekaumenost a többiek színe előtt, „amiért a rangnak arra a fokára, amelyet bírt, nem atyái révén s nem valakinek a kegyéből, hanem saját tetteivel emelkedett fel.”⁶⁴ A nagyok sértve távoztak, és midőn újabb próbálkozásukra ismét elutasítás volt a válasz, egybegyűltek a Hagia Sophiában és ünnepélyesen bosszút esküdtek Mihály ellen. A császár sorsa ezzel megpecsételődött. Három hónappal később, június 8-án a paphlagóniai Kastamónban az összeesküvők egyhangúlag császárukká kiáltották ki Komnénos Izsákot.⁶⁵ Kevéssel utóbb a döntő nikaiai ütközet Izsák mellé állította a főváros népét is, Mihálynak pedig alkalma nyílt, hogy elkövesse rövid uralkodása egyetlen bölcs cselekedetét. Önként lemondott a trónról, annak ellenére, hogy még voltak tartalékban bevethető seregei, és átengedte a terepet szerencsésebb vetélytársának. 1057 augusztus 31-én Komnénos bevonult a fővárosba, és másnap a patriarcha ünnepélyesen fejére tette a koronát. A nemesi hatalomátvétel első szakasza lezárult.

⁶¹ Cedr. II. 611; 627. 1.

⁶² Cedr. II. 611; Áttal. 51. 1.

⁶³ Talán márc. 27-én, nagycsütörtökön, vö. fent 30. jegyz.

⁶⁴ Cedr. II. 615. 1.

⁶⁵ Cedr. II. 623; Áttal. 54. 1.

Komnénos Izsák trónra jutása a feudális erők győzelmét jelentette. Az uralomért folyó harc ugyan még ezzel nem fejeződött be, de a despotizmus rendszerének sorsa mindenesetre eldőlt. A nemesség átvette a kormányt, csupán az a kérdés maradt függőben, hogy a diadal haszonélvezője a kisázsiai avagy a balkáni csoport legyen. Erre a feleletet a következő negyedszázad adta meg. Ezalatt teljesen átalakult Bizánc külpolitikai helyzete, a pártok torzsalkodásai közepett elveszett Dél-Itália, majd Kisázsia nagyrésze, ahol addig a császárság szíve volt. A birodalom súlypontja az 1080-as évekre végleg a Balkánra helyeződött át, ami természetesen a balkáni főurak helyzetét erősítette meg. Így azután a hosszú küzdelemnek kompromisszummal kellett Zárulnia: Komnénos Alexios, Izsák unokaöccse megkapta ugyan a koronát, de a politikai vezetőszerepet végérvényesen a nyugati tartományok vették át.

LA NAISSANCE DE LA NOBLESSE DE RACE À BYZANCE

(RÉSUMÉ)

La présente étude forma la seconde partie de mes recherches sur la structure sociale de l'Empire byzantin aux IX—XIe siècles. (Pour la première, v. le 2e vol. de cette revue, paru en 1964) Elle se propose de tracer, sous l'aspect spécial de ses rapports avec l'État despotique, le développement de la noblesse de race, jusqu'au moment où celle-ci s'empare du pouvoir politique. A Byzance, la noblesse héréditaire passe pour un phénomène relativement nouveau. On ne peut, en effet, établir aucune filiation entre la classe sénatoriale du Bas-Empire et l'aristocratie de l'époque macédonienne. Au VIIIe siècle, c'est une sorte de classe bureaucratique qui règne. Elle est caractérisée par une grande mobilité verticale, qui ne permet que lentement la formation d'une noblesse de race. Au cours du IXe siècle, trois faits témoignent des changements survenus au sein de l'aristocratie: 1° l'apparition des noms de famille, 2° le terme *genos*, pour désigner les familles de la vieille roche, et 3° l'idée de la „bonne naissance” (*eugeneia*). Bien que la noblesse byzantine ne devienne jamais une caste ni une institution au vrai sens du mot, les traits qui la distinguent de la classe bureaucratique sont assez évidents. La formation de la noblesse finit par scinder la classe dominante, et ce processus, qui se manifeste déjà sous les premiers Macédoniens acquiert un caractère définitif à la fin du Xe siècle. La noblesse s'efforce d'agrandir ses domaines aux dépens des terres de l'État, et de se rendre ainsi matériellement indépendante de la Cour impériale. Ces aspirations menacent l'existence du système despotique, et elles entraînent une lutte acharnée entre la nouvelle aristocratie et le pouvoir central, depuis Romain Lecapène jusqu'à Basile II. Celui-ci est le dernier empereur qui combat la puissance économique des magnats; après sa mort, les lois promulguées par lui et par ses prédécesseurs pour protéger la propriété de l'État tombent en désuétude. Les revenus de l'Empire diminuent constamment; cependant les successeurs de Basile II ne se rendent pas compte de la nouvelle situation et ils s'efforcent de perpétuer la forme despotique du gouvernement, sans, toutefois, disposer de ses moyens. De là, une contradiction: la noblesse, dont la fortune ne cesse d'augmenter, se voit en même temps dépourvue de toute importance politique. Cet état de choses donne naissance à une conception nettement aristocratique: les hautes fonctions de l'administration doivent être attribuées à ceux qui „ont de la naissance”. La controverse idéologique est bientôt suivie de la lutte armée. Après avoir étouffé des révoltes successives dans les Balkans, le régime despotique oriental succombera fatalement sous les coups de la noblesse asiatique, pour faire place à l'Empire oligarchique des Comnènes.